

اند. وی با تأمل در روایات، محتوای آخرالزمانی این روایات را به سه بخش تاریخی، فراتاریخی و اخلاقی تقسیم کرده و جداگانه به تحلیل هریک می‌پردازد.^۱ در بخش تاریخی، به عناصری همچون شخصیت‌ها، مکان‌ها و عناصری قابل تشخیص تاریخی می‌پردازد.^۲

آخرالزمان فراتاریخی در نگاه کوک، مواردی را شامل می‌شود که به‌طور کلی با رویدادهای تاریخی، ظاهراً بی‌ارتباط بوده و صرفاً با نگاه فرجام‌خواهانه تنظیم شده‌اند. از جمله این موارد، جریان ابن صیاد و دجال، سفیانی، دابه الارض، یأجوج و مأجوج، جساسه، شعیب‌بن‌صالح و خسف بیداء است.^۳ آخرالزمان معنوی (اخلاقی)، تقسیم دیگری است که دیوید کوک در میان روایات و ایده‌های آخرالزمانی اسلام بدان پرداخته است. از منظر او، آخرالزمان اخلاقی در اسلام، بیانیه‌ای دینی، سیاسی و اجتماعی مختصر است که از قالبی خاص استفاده و به مخاطبان القا می‌کند که اکنون پایان جهان رسیده است. در این نگاه، مسائلی همچون شیوه برخورد با مردم، ساختارهای قدرت، تشکیلات مذهبی و نگاه به جامعه آرمانی و عدالت محور مورد بررسی قرار می‌گیرند.^۴

آخرالزمان در قرآن

یکی از مباحث قابل توجه و تأمل در تحقیقات دیوید کوک، "گزاره‌های آخرالزمانی قرآن" است. او با توجه به وعده‌های بسیار قرآنی، درباره تحقق قریب الوقوع قیامت، که از آن به «پایان جهان» تعبیر می‌شود و نیز استنادات فراوان روایات آخرالزمانی به قرآن، این کتاب را به شدت آخرالزمانی تلقی می‌کند. وی با رجوع به روایت، آمار جالب توجهی از استنادات قرآنی موجود در روایات آخرالزمانی گردآوری کرده است. نتیجه این بررسی ۴۹۰ ارجاع قرآنی موجود در روایات است. از این تعداد ۲۷۹ مورد مختص به منابع شیعه، ۱۴۸ مورد ویژه منابع سنی و ۶۳ مورد مشترک می‌باشد.

تشابهات نگاه آخرالزمانی اسلام و مسیحیت

وی در بخش‌های مختلفی از آثار خود به این موضوع اشاره کرده است. ظهور ضد مسیح در آخرالزمان، بازگشت عیسی از آسمان و مبارزه او با دجال، انتخاب بیت المقدس (اورشلیم) به عنوان پایتخت حکومت مسیحایی و تشابه دوران صلح و صفای پس از ظهور با عبارات کتاب

^۱. Cook, Studies in Muslim Apocalyptic, p.151.

^۲. Cook, Understanding Jihad, Berkeley, p.34.

^۳. Ibid, p.92.

^۴. Cook, Hagarism: The Making of the Islamic World, p.41.

مقدس از این جمله موارد است. به نظر می‌رسد این بیانات با انگیزه بازتعریف دانستن اندیشه آخرالزمانی و منجی‌گرایانه اسلام از مسیحیت باشد.

منجی، غیبت و انتظار در شیعه

به درستی دلیل این امر روشن نیست؛ اما او معتقد است که نخستین چهره آخرالزمانی اسلام، عیسی بوده و مهدی به جایگزینی عیسی علیه السلام نیز در زمان‌های بعد اتفاق افتاده است.^۱ دیوید کوک در مقام تحلیل این جابه‌جایی شخصیت، قدرت‌طلبی قومی خاندان پیامبر (قریش) را در سایه اسلام مطرح می‌کند. بدین صورت که قریش واقف به موقعیت قدرت‌مند منجی بوده و درصدد بهره‌مندی از این قدرت نیز بوده‌اند.^۲

در مقام جمع‌بندی فعالیت‌های این شخص، می‌توان وی را فردی جزئی‌نگر، دقیق و پرکار معرفی کرد که آشنایی‌اش با زبان فارسی و عربی این امکان را به وی داده که تحقیقات خویش را با رجوع به منابع اصلی سامان دهد. با این حال وی دارای اشکالاتی جدی در برداشتها و نتیجه‌گیری‌های خود بوده که این مقوله نیازمند ورود و پاسخ اهل نظر می‌باشد.

۲. آندرو جی نیومن^۳

آندرو جی نیومن، محقق آمریکایی فارغ‌التحصیل از دانشگاه کالیفرنیا^۴ است. رشته تحصیلی وی در مقطع کارشناسی، تاریخ و در دو مقطع کارشناسی ارشد و دکتری، مطالعات اسلامی است. عنوان رساله دکتری وی "توسعه و اهمیت سیاسی مکاتب عقل‌گرا (اصولی) و سنت‌گرا (اخباری) در تاریخچه شیعه امامی از قرن سوم هجری/نهم میلادی تا قرن دهم/شانزدهم^۵ می‌باشد. عمق و دقت تحقیقات نیومن طی ۲۲ سال (از ۱۹۹۶ تا ۲۰۱۹) در مطالعات شیعی، وی را به یکی از چهره‌های شاخص در این شاخه از مطالعات اسلامی تبدیل کرده است. حوزه‌های مطالعاتی وی طبق اذعان خود او عبارتند از:

۱. تاریخ شیعه دوازده امامی؛

^۱. Cook, Understanding Jihad, Berkeley, p.178.

^۲. Ibid, p.178.

^۳. Andrew J. Newman.

^۴. University of California.

^۵. The Development and Political Significance of the Rationalist (Usuli) and the Traditionalist (Akhbari) schools in Imami Shi'i History from the Third/Ninth to the Tenth/Sixteenth Century.

۲. تاریخ فقه اسلامی؛
۳. مطالعات حدیثی؛
۴. تکامل مبادی قانونی نظریه‌ها و ایده‌های پزشکی در اسلام؛
۵. تاریخ ایران؛
۶. تاریخ و فرهنگ خاورمیانه در دوران کلاسیک، قرون وسطا و مدرن؛
۷. زبان و ادبیات فارسی؛
۸. ادبیات مدرن عربی^۱.

از جمله امتیازات این محقق در تحقیقاتش آشنایی با زبان، فرهنگ و متون اصیل جامعه هدف تحقیق می‌باشد. او مدت‌ها در ایران حضور و علاوه بر تدریس زبان انگلیسی، با محافل ادبی و دینی این کشور ارتباط داشته است. آثار منتشر شده از وی در حوزه مطالعات شیعی تا سال ۲۰۱۸ چهار اثر با عناوین «دوره شکل‌گیری تشیع دوازده‌امامی» نگاهی به حدیث به‌عنوان گفتمان میان قم و بغداد، جامعه و فرهنگ خاورمیانه در اوایل دوران مدرن: مطالعاتی در مورد ایران صفوی، ایران صفوی: تولد دوباره یک امپراتوری فارسی، و شیعه دوازده‌امامی: وحدت و تنوع در طول حیات اسلام را تشکیل می‌دهد. از دیگر امتیازات رویکرد تحقیقی نیومن، تلاش به منظور ورود به مباحث اعتقادی بدون پیش‌داوری‌های متداول بسیاری از مستشرقان غربی، گستره وسیع و نسبتاً جامع در موضوعات منتخب برای پژوهش، تلاش برای سنجش اعتبار گزاره‌های شیعی با ملاکات شیعی، توجه به بسترهای تاریخی عقاید و احادیث شیعی و تحلیل ارتباط بین آن‌ها می‌باشد.^۲

از این محقق پرکار، مقالات و سخنرانی‌های تخصصی زیادی در حوزه شیعه‌شناسی منتشر و ایراد شده است. وی هم‌چنین در حدود ۳۰ سخنرانی مهم در حوزه‌های مختلف مطالعات شیعه داشته است. علاوه بر این موارد، فعالیت‌هایی همچون دانشیاری پژوهشی در مرکز تحقیقات علمی جهان ایرانی-هندی در فرانسه، رهبری تیم منطقه خاورمیانه و شمال آفریقا در تاریخچه کتابشناسی ارتباط میان مسیحیان و مسلمانان، ویراستاری بخش ایران در دایره‌المعارف اسلام (ویرایش سوم) و برگزاری چهار سمینار علمی مهم با عنوان «تعارض شیعه و اهل سنت در اسلام: گذشته، اکنون و آینده» عضویت در هیات تحریریه اصلی بخش «مطالعات اسلامی» در

^۱ . [https://www.research.ed.ac.uk/portal/en/persons/andrew-j-newman\(fe1db6d7-4423-4b49-8ca1-533738d20778\).html](https://www.research.ed.ac.uk/portal/en/persons/andrew-j-newman(fe1db6d7-4423-4b49-8ca1-533738d20778).html).

^۲ دهقانی‌آرانی، بررسی سیر مهدی‌پژوهی مستشرقان در ۱۵۰ سال اخیر، ص ۵۳-۵۵.

«کتاب‌شناسی آنلاین آکسفورد» داشته است.^۱ از برجسته‌ترین کارهای نیومن، مطالعه تمام روایات و اسناد اصول، روضه کافی و بخشی از فروع کتاب کافی، تمام ۱۳۳۱ روایت کتاب بصائرالدرجات و تمام ۲۱۸۱ روایت باقی‌مانده از کتاب المحاسن برقی، مقایسه و دسته‌بندی موضوعات و راویان آن‌ها و تحلیل شیوه نگارش هریک از آن‌ها می‌باشد.^۲

از آن‌جا که تخصص اصلی نیومن در حوزه تاریخ بوده و این توان را در حوزه مطالعات شیعی در بخش تاریخ ایران صفوی به‌کار گرفته است؛ بخش‌هایی از مهم‌ترین آرای مهدوی این شخص مورد بررسی قرار می‌گیرد که به‌طور پراکنده در خلال آثاری همچون دو کتاب شیعه دوازده‌امامی: «وحدت و تنوع در طول حیات اسلام» و «دوره شکل‌گیری تشیع دوازده‌امامی» و همچنین برخی از مقالات وی مطرح شده است:

۱. معرفی جمعیت شیعه دوازده‌امامی حاضر در عصر غیبت صغرا، که به‌طور طبیعی به حیات و غیبت امام دوازدهم معتقد بودند با عنوان «کوچک‌ترین اقلیت جامعه شیعه»؛^۳
۲. وجود اختلاف در میان آرای علمای این دوره در مورد «آخرین امام» بودن فرزند امام حسن عسکری علیه‌السلام.^۴ به‌طور مشخص نام بردن از صفار قمی، به‌عنوان «عالمی قائل به آغاز جانشینی امامان پس از امام دوازدهم»؛^۵
۳. اعتقاد عالمان این دوره به کوتاهی دوران غیبت امام و ظهور قریب الوقوع ایشان؛^۶
۴. تأثیر تفکر اعتزالی حاکم بر بغداد در تدوین عقایدی همچون غیبت امام، عصمت ائمه و واگذاری امر اداره جامعه شیعی و پیشبرد اهداف آن، بر عهده عالمان متخصص در الاهیات عقل‌گرای اخذ شده از همان تفکر حاکم، توسط بنی نوبخت؛^۷
۵. انکار صریح تعیین هرگونه نماینده‌ای توسط امام دوازدهم با تأکید بر سفرای چهارگانه. به-دلیل ناشناسی این افراد در ممالک اسلامی و نیز عدم اشاره کلینی به مناصب دو سفیر اول در هنگام نقل روایت از ایشان؛^۸

۱. همان، ص ۳۳.

۲. نیومن، دوره شکل‌گیری تشیع دوازده‌امامی، ص ۴۵۱.

۳. همان، ص ۱۲۲-۱۲۳.

۴. همان، ص ۲۰۳.

۵. همان، ص ۲۵۱.

۶. همان، ص ۲۰۳.

۷. همان، ص ۱۳۱.

۸. همان، ص ۳۷۷.

۶. اعتقاد بر نگارش کتاب‌های کافی، بصائر و محاسن تحت تأثیر فضای اعتقادی حاکم بر محل نگارش. برای مثال معتقد است احادیث کتاب‌های بصائر و محاسن، متأثر از فضای قم و فشار حاکم بر شیعیان با هدف ایجاد دلگرمی و امیددهی به آنان، مبنی بر بازگشت قریب الوقوع امام مهدی نگاشته شده است؛^۱

۷. تردید در ماهیت و تعداد و مدت غیبت با استناد به ۳۱ روایت باب غیبت کافی که برخی از آنان را حاکی از وقوع یک و برخی دیگر را حاکی از دو غیبت دانسته است؛^۲

۸. ادعای خشونت‌آمیز بودن قیام امام مهدی عجله تعالی فرجه و ادعای این مطلب که انگیزه قیام امام صرف گرفتن انتقام رنج و شهادت وارد بر امامان به‌ویژه امام حسین علیه السلام؛^۳

۹. رواج باور به امامان دوازده گانه در میان محدثان نیمه اول عصر غیبت صغراً^۴ و وجود روایات مربوط به غیبت در سال‌ها قبل از ابتدای قرن سوم^۵؛ منعکس در کتاب "دوره شکل‌گیری تشیع دوازده‌امامی". این دیدگاه در رد نگاه برخی مستشرقان، مبنی بر فقدان روایتی دال بر این عقیده در قرن اول و دوم هجری، دارای اهمیت زیادی است؛

۱۰. اذعان به اعتقاد مسلمانان به مهدویت و زمینه‌سازی این پیشینه برای پیروزی «مختار»، که از شعار مهدویت بهره می‌برد. این نگاه نافی باور کسانی است که تأسیس باور مهدویت را در زمان و در شخص مختار بیان می‌کنند؛^۶

۱۱. انتساب اندیشه حق حاکمیت مشروع در دوران غیبت (ولایت فقیه) به دوران بعد از قرن اول غیبت و فقدان چنان اندیشه‌ای در آن برهه.^۷

در مقام جمع‌بندی، آندرو نیومن را می‌توان محققى پرتلاش نامید که با تحقیقاتی گسترده بر برخی از مهم‌ترین منابع مکتوب شیعی در عصر غیبت صغرا، دیدگاه‌هایی ارائه کرده است. اشکالاتی همچون اتخاذ پیش‌فرض‌هایی ناصحیح، عدم مراجعه به کلام علمای تراز اول شیعه در فهم برخی گزاره‌ها، جزئی‌نگری و خلاً جامع‌نگری را می‌توان در کنار محاسنی چون استفاده

۱. همان، ص ۳۷۳.

۲. همان، ص ۳۱۷.

۳. همان، ص ۳۷۴.

۴. همان، ص ۲۱۶.

۵. همان، ص ۲۵۱ و ۳۷۳.

۶. Newman, Twelver Shi'ism: Unity and Diversity in the Life of Islam (The New Edinburgh Islamic Surveys), p.33.

۷. همان، ص ۳۷۸.

از منابع اصیل و اولیه شیعه، گستردگی دامنه تحقیق در موضوعی خاص و تحلیل تاریخی برخی آموزه‌ها، در آثار وی برشمرده.

۳. اتان کلبیگ^۱

بی‌تردید کیفیت مطالعات مهدوی انجام شده، یکسان نبوده و برخی از این نگاره‌ها دارای برتری‌هایی از زوایای مختلف بر دیگر آثار می‌باشد. آثار اتان کلبیگ، دانشمند اسرائیلی دانشگاه عبری اورشلیم^۲ نوعاً از دقت، گستردگی دامنه تحقیقات از منابع اصیل شیعه و عمق نگرشی برخوردار است. او یکی از سرشناس‌ترین استادان شیعه‌شناس اسرائیل است که افراد بسیاری را در زمینه شیعه‌شناسی پرورش داده است. کار عمده او بر روی شیعه دوازده‌امامی است. آثاری که از وی تاکنون انتشار یافته است و تاریخ انتشار هر اثر عبارت است از:

۱. از امامیه تا اثناعشریه، انتشار در سال ۱۹۷۶؛
 ۲. برخی دیدگاه‌های شیعی در مورد جهان پیش از طوفان حضرت نوح، انتشار در سال ۱۹۸۰؛
 ۳. امام و جامعه قبل از دوران غیبت، انتشار در سال ۱۹۸۸؛
 ۴. اعتقاد و قانون شیعه امامی، انتشار در سال ۱۹۹۱؛
 ۵. نخستین کاربردهای اصطلاح اثناعشریه، انتشار در سال ۲۰۰۰؛
 ۶. مکتب تشیع، انتشار در سال ۲۰۰۳؛
 ۷. کلیدواژه‌های "سفیر" و "رجعت" در دائرةالمعارف اسلام، انتشار در سال ۲۰۱۴.
- مهم‌ترین اثر وی مقاله «از امامیه تا اثناعشریه» می‌باشد که در آن به بررسی سیر تحول تفکر شیعه از اعتقاد به امامت بدون انحصار در تعدادی مشخص، تا اعتقاد به امامت انحصاری دوازده امام معین می‌پردازد. او در این اثر با تکیه بر منابع اولیه و معتبر اسلامی، شواهد و قرائن بسیاری، اعم از تاریخی و حدیثی در اثبات این نگاه ارائه می‌کند. برای نمونه او به مطرح نبودن نظریه ویژه شیعه دوازده‌امامی و عقاید خاص آن در زمان رحلت امام عسکری علیه‌السلام اشاره کرده و به عدم اشاره صفار قمی در بصائر الدرجات و نیز برقی در المحاسن به موضوع غیبت و دوازده امام استشهد می‌کند.^۳

وی همچنین در مقام بیان شیوه شکل‌گیری نظریه غیبت در شیعه، این نکته را بیان می‌کند که فشار شدید به امامان آخر و کمک اندیشه غیبت به شیعه برای بازسازی و امیدبخشی به خود،

¹. Etan Kohlberg.

². Hebrew University Of Jerosalem.

³. Kohlberg, From Imāmiyya to Ithnā-ashariyya.

موجب شد تا عقیده حیات امام و زندگی درخفای او مورد قبول شیعیان واقع شود تا تمامی آمال و آرزوهای اقلیتی که مدتی طولانی تحت رنج و عذاب بوده، در او به عنوان "منجی" تبلور و تمرکز یابد.^۱

کلب‌برگ در اثر دیگر خود با نام «نخستین کاربردهای اصطلاح اثنا عشریه» به تفصیل در مورد همین عنوان، به کاوش و تحلیل پرداخته است. او سابقه این اصلاح را به قرن چهارم، و به کار رفته در کتاب *الفرق الشیعه* حسن بن موسی نوبختی منتسب می‌کند.^۲ او با مقوله مسئله کاربرد اصطلاح اثنا عشریه و نیز فرزندی امام مهدی برای امام حسن عسگری علیه السلام در برخی آثار مانند آثار ابوحاتم رازی (م ۳۲۴ق)، *مقالات الاسلامیین بلخی* (م ۳۱۹ق)، *مقالات الاسلامیین ابوالحسن اشعری* (م ۳۲۴ق) و *مروج الذهب مسعودی* (م ۳۴۵ق)؛ در نهایت این‌گونه نتیجه‌گیری می‌کند که هیچ شاهد روشنی نیست که از اصطلاح اثنا عشریه در دوره غیبت صغرا استفاده شده باشد و معتقد است مثال‌های ذکرشده، یا در تاریخ مشکل دارند و یا لزوماً صریح نیستند. قدیمی‌ترین استفاده قابل استناد را، عبارت مسعودی در *التنبیه و الاشراف* می‌داند که عالمان دوازده‌امامی نیز ترجیح می‌دادند از اصطلاحات قدیمی‌تر استفاده کنند.^۳

اتان کلب‌برگ یکی از مقالات خود را نیز به مسئله‌ای عجیب اختصاص داده و آن جایگاه فرزندان نامشروع در روایات آخرالزمانی است. او معتقد است مقوله ولدالزنا در روایات آخرالزمانی دارای نقش برجسته‌ای است. یکی از آن نقش‌ها در زمینه دوره پیش از ظهور مهدی است که این دوره با علامت ازدیاد نسل ولدالزنا مشخص شده است. مورد دیگر، آن است که در دوران حکمرانی سفیانی همه قدرت‌ها در دست این افراد است و امام علی نیز گوشزد کرده که پیروان دجال غالباً از یهودیان و انسان‌های حرام‌زاده تشکیل می‌شود.^۴ در واقع از منظر کلب‌برگ یکی از شاخص‌های دوره آخرالزمان مقوله ولدالزنا و نقش چنین افرادی در حاکمیت و در مسائل اجتماعی است.

در مقام جمع‌بندی این شخصیت، نکاتی از قبیل دقت نظر، کاوش گسترده، بررسی تطبیقی موضوعات بین منابع و اشخاص متعدد به چشم می‌خورد. از سویی دیگر، وجود پیش‌داوری‌های متعدد در نگاه وی به آموزه‌های شیعه در آثار وی پررنگ می‌نماید. شاید بتوان چشم‌پوشی از

¹. Ibid.

². Kohlberg, Early attestations of the term "Ithna-'ashariyya", p.350.

³. Ibid, pp.352-344.

⁴. Kohlberg, Some Shi'i Views of the Antediluvian World, p.242.

برخی گزارش‌ها و قرائن را که مخالف آرای وی بوده در همین جهت مورد تحلیل قرار داد. عدم توجه به آرای این شخص در طی حدود چهل سال از مؤلفه‌های ضعف محققان اسلامی و شیعه تلقی می‌شود. توجه بیش از پیش به آرای مستشرقان، به ویژه افراد شاخص فعال در این زمینه لازمه ارتقای کیفیت تحقیقات آنان در زمینه مهدویت می‌باشد.

برخی آثار شاخص سایر محققان غربی پس از دوران انقلاب اسلامی

برخی از برجسته‌ترین آثار در بردارنده آرای مهدوی محققان صاحب‌نظر غربی در دوران بعد از انقلاب اسلامی ایران عبارت است از:

۱. کتاب *دولت و حکومت در اسلام قرون وسطی*، اثر آن لمبتون؛^۱ کتابی است که در آن آموزه غیبت و رجعت امام (اعم از ظهور و رجعت مصطلح) بسیار مورد توجه قرار گرفته است. در این کتاب مقوله‌های ذیل مطرح شده است: نظریه شیعه در باب حکومت ائمه،^۲ دیدگاه‌ها به دو عقیده غیبت و رجعت در دو قرن نخست اسلام و تعریف این عقاید ذیل تفکرات غلات؛^۳ همچنین دیدگاه‌های شیخ صدوق در عقاید شیعه در مورد مسئله امامت (لزوم وجود حجت‌های الهی در زمین) و مسئله امامت و ویژگی‌های امام دوازدهم^۴ باورهای منجی‌گرایانه حکام صفوی؛^۵ دیدگاه‌های برخی شخصیت‌های مذهبی شیعه در مورد ارتباط شاهان صفوی با امام عصر عجله تعالی فرجه؛^۶ باورهای امامت و حکومت نزد اسماعیلیه؛^۷ باورهای اسماعیلیه بر وجود مهدی از نسل علی در فرزندان اسماعیل، پسر امام صادق عجله تعالی فرجه؛^۸ دیدگاه‌های فیلسوفانی از جمله فارابی در مورد مدینه فاضله و تطبیق آن بر حکومت امام مهدی عجله تعالی فرجه در آخرالزمان.^۹ قابل ذکر است که این شخصیت، یک ایران‌شناس برجسته نیز محسوب می‌شود.

¹ Ann K. S. Lambton.

² Lambton, *State and Government in Medieval Islam*, pp.219-241.

³. Ibid, pp.219-220.

⁴. Ibid, p.223.

⁵. Ibid, p.226.

⁶. Ibid, p.275.

⁷. Ibid, pp.288-360.

⁸. Ibid, p.288.

⁹. Ibid, p.316.

۲. کتاب *پایان دنیا در اسلام*، اثر کینث کراگ^۱. وی در این کتاب به‌طور مستقیم و مبسوط به باورهای منجی‌گرایانه مسلمانان، به‌ویژه شیعیان می‌پردازد.
۳. کتاب *آخرالزمان از دیدگاه تاریخ اسلامی*، مقالات تشیع، مقاومت و انقلاب؛ شیعه در تاریخ اسلام، زبان سیاسی اسلام، یهودیان اسلام، اسلام و غرب، اثر برنارد لوئیس^۲. وی در آثار ذکر شده، به آموزه مهدویت و نقش آن در مناسبات سیاسی اجتماعی شیعه توجه وافری داشته است. نیز در باب مسائلی همچون تمایزات اعتقادی شیعه و سنی در باب حکومت^۳، جایگاه ممتاز امام در اندیشه شیعه^۴ و ویژگی‌های امام دوازدهم شیعیان^۵ مطالب در خور توجهی نگاشته است. وی فردی بسیار شناخته شده در جهان است که کتاب‌ها و مقالات او در موضوعات مختلف سیاسی و عقیدتی مورد توجه است. او به علت یهودی بودن، به اسرائیل دلبستگی زیادی دارد و همچنین یکی از مراجع اسماعیلیه شناسی جهان به حساب می‌آید. این دو ویژگی بر نگاه او به شیعه و آموزه مهدویت آن تأثیر به‌سزایی داشته است.
۴. کتاب‌های *مذهب و سیاست در ایران*: شیعه از سکوت تا انقلاب، ایران و جهان اسلام: مقاومت و انقلاب، مقالات ایران، حل معما: دیدگاه یک مورخ، تشیع و انقلاب، ایران مدرن: ریشه‌ها و علل انقلاب، اثر نیکو کیدی^۶. وی در بخش‌های متعددی از آثار خود به ارتباط انقلاب اسلامی ایران با آموزه مهدویت به‌عنوان زمینه‌ها و علل آن پرداخته است.
۵. کتاب‌های ولایت در شیعه *اثنا عشری در دوران غیبت امام معصوم (علیه السلام)*، سفیانی در میان سنت و تاریخ، عبدالله بن زبیر و روایات آخرالزمانی مهدی، پیشگویی‌ها در حمص در عهد بنی امیه، کلیدواژه المهدی، سفیانی، امامت و شیعه در دائره المعارف اسلام^۷، اثر ویلفرد مادلونگ^۷.
۶. کتاب *تصورات غلط در مورد جایگاه فقهی/قانونی علمای ایران*، شیعه اثنا عشری: نظریه حقوقی سیاسی و ولایت قانونی، مدخل "امام حسن عسکری" در *دایره المعارف اسلام* اثر

¹ Kenneth Cragg.

² Bernard Lewis.

^۳ لوئیس، زبان سیاسی اسلام، ص ۱۸۵.

^۴ همان، ص ۱۸۴.

^۵ همان.

⁶ Nikki R. Keddie.

⁷ Wilferd Madelung.

ژوزف الیاش^۱، وی که اطلاعات بسیار دقیقی دارد، از باورها، منابع، شخصیت‌ها و فقه شیعه در آثار خود به‌طور نسبتاً دقیقی به معرفی عقاید شیعه و ویژگی‌های این مکتب می‌پردازد. بیان وجه انحصاری عقاید شیعه مبنی بر باورداشت غیبت امام در عین حیات وی^۲، سعی در اثبات نامشروع بودن حکومت غیر امام در دوران غیبت با استناد به عدم صدور جواز این امر برای وکلای چهارگانه^۳؛ دیدگاه علما نسبت به نمایندگی فقها از جانب امام غایب^۴؛ توصیف نسبتاً مفصل از حدیث عمر بن حنظله در بحث ولایت فقیهان^۵؛ بیان عاملیت ضرورت‌های عملی و اجرایی همراه با ملاک‌های عقلانی الاهیات شیعه دوازده‌امامی، در صدور اجازه نانوشته توسعه مفهوم اجتهاد، بعد از غیبت کامل امام، با پروبال‌یابی شاخه اصول فقه^۶؛ انکار مشروعیت ادعای جانشینی امام دوازدهم در زمان غیبت ایشان با استناد به عدم وقوع این ادعا توسط وکلای چهارگانه و همچنین، فقدان دلیلی مبنی بر جواز دریافت خمس توسط علمای با ادعای نمایندگی یا عاملیت از جانب امام^۷؛ بیان نسبتاً دقیق امکان رؤیت امام غایب در خواب یا بیداری در عین عدم ترتب آثار حقوقی و اعتقادی بر این دیدارها^۸؛ از جمله مباحث مطرح در دو مقاله الیاش می‌باشد.

۷. کتاب *الاهیات و جامعه در قرن دوم و سوم هجری*، آغاز الاهیات اسلامی، اثر ژوزف فان اس^۹، وی فردی پرتلاش در حوزه مطالعات اسلامی، به‌ویژه فرقه‌های اسلامی است که آرای بی‌بعضاً منحصر به فرد در حوزه مهدویت دارد. اشاره به شکل‌گیری ایده مهدویت در میان مسلمانان پس از رحلت پیامبر، به‌عنوان رهبری دنیوی که عدالت را در آخرالزمان حاکم می‌کند^{۱۰} وجود انتظارات آخرالزمانی و هزاره‌گرایانه از همان آغاز اسلام و زمان پیامبر که

¹ Joseph Eliash.

² Eliash, *The Ithnā'asharī-Shī'ī Juristic Theory of Political and Legal Authority*, p.27.

³ Ibid.

⁴ Eliash, *Misconceptions regarding the Juridical Status of the Iranian 'Ulama*, p.11.

⁵ Ibid, p.12.

⁶ Ibid, p.15.

⁷ Ibid, pp.17-18.

⁸ Ibid, p.24.

⁹ Josef van Ess.

¹⁰ Ess, *Theologie und Gesellschaft im 2. Und 3. Jahrhundert Hidschra*, p.4.

القای قریب الوقوع بودن آخرالزمان می‌شد؛^۱ اشاره به اعتقادات منجی‌گرایانه فرقه‌های سبائیه و تطبیق مهدی بر اشخاص مختلف توسط ایشان؛^۲ اشاره به اعتقادات فرقه‌های مختلف شیعی در مورد امام مهدی علیه السلام و غیبت ایشان؛^۳ بخشی از دیدگاه‌های وی به مهدویت شیعی می‌باشد.

۸. کتاب عبارات آخرالزمانی در جهان اولیه اسلامی، اثر مایکل گریگوری مورونی.^۴
۹. کتاب‌های انقلاب ایران و بازتاب جهانی، آینده اسلام، تاریخ اسلام آکسفورد، اسلام و سیاست آکسفورد، جنگ نامقدس: ترور به اسم اسلام، ایران در تقاطع، اثر جان اسپوزیتو.^۵ وی فردی پرکار در زمینه معرفی اسلام به غربیان در عصر کنونی است و در این زمینه کتاب‌های ازشمندی نگاشته است. اشاره به شکل‌گیری تفکر شیعی در صدر اسلام؛^۶ عدم تحقق آرمان‌های شیعه به دلیل زندگی تحت خلافت سنیان از یک‌سو و غیبت و اختفای امام از سوی دیگر؛^۷ به رسمیت نشناختن مشروعیت مذهبی حاکم دنیایی توسط علمای شیعه در عین ناگزیری پذیرش واقعیت حکومت ایشان؛^۸ تغییر دیدگاه شیعه در باب حکومت از مشاوری به حاکم به زعامت حکومت در قالب مسئله ولایت فقیه توسط امام خمینی؛^۹ باور به هدف قرار دادن مکان‌های مقدس شیعیان توسط اهل سنت افراطی، با هدف تضعیف یکی از منابع قدرت و الهام شیعیان و باور ایشان به بازگشت مهدی؛^{۱۰} حل معضل ناپدید شدن امام دوازدهم با ارائه دکترین غیبت؛^{۱۱} از جمله آرای منعکس شده در آثار این محقق می‌باشد.

¹ Ibid, p.7.

² Ibid, p.286.

³ Ibid, p.145.

⁴ Michael Gregory Morony.

⁵ John L. Esposito.

^۶ جان اسپوزیتو، انقلاب ایران و بازتاب جهانی آن، ص ۴۲.

^۷ همان، ص ۴۵.

^۸ همان، ص ۵۱.

^۹ همان، ص ۵۳.

^{۱۰} همان، ص ۸۰-۸۱.

^{۱۱} همان، ص ۵۲.

۱۰. کتاب *تاریخچه‌ای از روایات آخرالزمانی در اسلام اولیه* و مقاله تاریخ‌گذاری روایات آخرالزمان در کتاب حدیث پژوهی در غرب، نوشته مونتسکی اثر مایکل کوک^۱.
۱۱. کتاب *پیروی از امام: مقدمه‌ای بر اسلام شیعی*، اثر یوهان ترهار^۲.
۱۲. کتاب‌های تشیع، اسلام شیعی: از مذهب تا انقلاب، فاطمیان و سنت‌های تعلیمی علمی آنان، *امپراتوری مهدی و صعود فاطمیان*، اثر هایتس هالم^۳. این دانشمند آلمانی متخصص شیعه‌شناسی بوده و در این زمینه صاحب‌نظر محسوب می‌شود. سرچشمه گرفتن تشیع از محافل عربی کوفه، تجلی روحیه ایرانی بودن آن (که مدت‌ها عقیده بر آن بوده است) و یا انتقام ایران‌گرایی آریایی از اسلام و اعراب^۴؛ انتساب ریشه مهدویت و غیبت به مختار و قیام وی^۵؛ برابری اعتقاد به امام غایب یا پنهان با عقیده به امام زنده حاضر^۶؛ نفی ولادت امام مهدی و وفات بدون فرزند امام عسگری^۷؛ شیوه شکل‌گیری دکترین ولایت فقیه در زمان غیبت^۸؛ بخشی از دیدگاه‌های هالم در زمینه مهدویت است.
۱۳. کتاب *اسلام شیعی، فرقه‌ها و تصوف: ابعاد تاریخی، افعال مذهبی و ملاحظات روش‌شناسی*، اثر فردریک دی یونگ^۹.
۱۴. کتاب‌های در میان کتاب مقدس و قرآن: فرزندان اسرائیل و خودتصویری اسلامی، آخرالزمان و مشروعیت در روایات اسلامی: ظهور رهبران دوازده‌گانه، اثر یوری روبین^{۱۰}.
۱۵. کتاب‌های *اسلام شیعی عقاید و ایدئولوژی*، *امام غایب: تاریخ شیعه در ایران*، سیاست اسلامی ایران، تفکر امروزی ایران مدرن: ریشه‌ها و نتایج انقلاب، اثر یان ریچارد^{۱۱}.

¹ Michael Cook.

² Johan ter Haar.

³ Heinz Halm.

⁴ Halm, Shi'a Islam: From religion to revolution, p.45.

⁵ Ibid.

⁶ Ibid, p.68.

⁷ Ibid, p.73.

⁸ Ibid, pp.78-81.

⁹ Frederick de Jong.

¹⁰ Uri Rubin.

¹¹ Yann Richard.

۱۶. کتاب‌های سؤال مسیحی از اسلام/اولیه، محمد و خلافت در تاریخ اسلام آکسفورد، اثر فِرد دونر^۱. وی فردی معروف در زمینه اسلام‌شناسی در آمریکاست و در زمینه تشیع و مهدویت آرایایی در برخی آثار وی منعکس شده است. از جمله این دیدگاه‌ها می‌توان به تقسیم شیعه به دو جناح اهل سکوت و فعال^۲ قیام ابن تومرت و ادعای مهدویت او^۳ اشاره کرد.
۱۷. مدخل "مهدی" در دایرة المعارف جهان اسلام آکسفورد، اثر رابرت کرامر^۴.
۱۸. کتاب سفرای امام دوازدهم در دوره تکوین شیعه دوازده‌مامی، بحث نمایندگان (نواب) مهدی در دائرة المعارف ایرانیکا، از جمله آثار ورنه کلم^۵ می‌باشد. وی شیعه‌شناسی برجسته در آلمان و ناشناس در ایران است. ورنه کلم به نقش سفرای در شکل‌گیری نگاه کنونی مهدویت در میان شیعیان امامیه پرداخته و مسائلی چون غیبت را ابزاری برای علمای عصر پس از امام عسکری علیه السلام به منظور تثبیت موضوع نزد شیعیان می‌داند.^۶
۱۹. کتاب روی کار آمدن شیعیان برون‌گرای دوازده‌مامی در عصر صفویه و تحکیم آن در سایه علامه محمدباقر مجلسی، تشیع و تحول در عصر صفوی، انتظار پایدار برای [ظهور] امام: معمایی حل نشده، "انتظار" در شیعه دوازده‌مامی، اثر کالین ترنر^۷.
۲۰. کتاب اهمیت کتاب الفتن ابن حماد در نگاه منجی‌گرایانه مسلمانان، اثر جردی آگاده^۸. برخی دیدگاه‌های مهدوی وی عبارتند از: علت توجه غربیان به منجی‌گرایی اسلامی در دو قرن اخیر: مواجهه و حتی شکست انگلیس، بزرگ‌ترین قدرت زمانه با چند جریان منجی‌گرایانه، از جمله مهدی سودانی یا در سومالی و نیز ظهور یک مدعی مهدویت در مراکش و...^۹ ادعای ساختگی بودن روایات مهدویت و عدم اصالت آن‌ها، مستنداً به کتاب نعیم بن حماد^{۱۰}: تحلیل اعتقادات منجی‌گرایانه نعیم بن حماد.

^۱. Fred McGraw Donner.

^۲. دهقانی‌آرانی، بررسی سیر مهدی‌پژوهی مستشرقان در ۱۵۰ سال اخیر، ص ۷۵.
^۳. همان.

^۴. Robert S. Kramer.

^۵. Verena Klemm.

^۶. دهقانی‌آرانی، بررسی سیر مهدی‌پژوهی مستشرقان در ۱۵۰ سال اخیر، ص ۶۰.

^۷. Colin P. Turner.

^۸. Jordi Aguadé.

^۹. دهقانی‌آرانی، بررسی سیر مهدی‌پژوهی مستشرقان در ۱۵۰ سال اخیر، ص ۷۴.
^{۱۰}. همان، ص ۷۸.

۲۱. کتاب شیعه، مقاومت و انقلاب (مقدمه)، اثر مارتین کرامر^۲.

نتیجه‌گیری

گونه‌شناسی و طیف‌بندی نگاه محققان غربی به آموزه مهدویت گستره بسیار وسیعی دارد؛ اما با توجه به سیل گسترده توجهات جامعه سیاسی، مذهبی و علمی غرب به اسلام و انجام مطالعات شیعه‌شناسانه و در ادامه همین راه، ورود به حوزه راهبردی‌ترین آموزه اسلام، یعنی "مهدویت"، آشنایی با اشخاص و آثار این جامعه، برای محققان شیعه، امری ضروری می‌نماید. بدین منظور لازم است نهادهای سیاست‌گذار حوزوی و دانشگاهی با اتخاذ تدابیری، زمینه را برای آشنایی هرچه بیشتر محققان و دانش‌پژوهان داخلی، با جامعه علمی شیعه‌پژوه غرب، به‌خصوص افرادی که در سال‌های اخیر به تحقیق در حوزه مهم مهدویت روی آورده‌اند، فراهم کنند. از جمله نتایج قابل پیش‌بینی به فعلیت رساندن این قوه در جامعه علمی کشور، می‌توان به این موارد اشاره کرد: استفاده از برداشت‌های صحیح آن‌ها به‌عنوان قاتلان غیرشیعی در مواجهه با مخالفان تفکرات شیعه؛ پاسخ‌گویی به شبهات و رفع علمی ایرادهای آن‌ها (به‌عنوان مراجع جهانی معرفی شیعه) به منظور معرفی سیمای حقیقی شیعه در دنیا. بهره‌مندی از روش‌های متنوع و به‌روز پژوهش و در نهایت دستیابی به جایگاه‌های معتبر علمی، به‌عنوان مراجع اصیل معرفی در سطح بین‌المللی.

^۱. همان، ص ۸۱.

^۲ Martin Kramer.

۱. اسپوزیتو، جان. انقلاب ایران و بازتاب جهانی آن، ترجمه محسن مدیرشانه‌چی، باز، تهران، ۱۳۹۳ش.
۲. دهقانی‌آرانی، زهیر، بررسی سیر مهدی پژوهی مستشرقان در ۱۵۰ سال اخیر، رساله منتشر نشده دکتری، پردیس فارابی دانشگاه تهران، دانشکده الهیات، گروه مدرسی معارف، قم، ۱۳۹۷ش.
۳. لوئیس، برنارد، زبان سیاسی اسلام، ترجمه غلامرضا بهروزی لک، انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم، قم، ۱۳۸۵ش.
۴. مک کانت، ویلیام، رستاخیز داعش، ترجمه قدیری، حامد، نشر اسم، تهران، ۲۰۱۵م.
۵. نیومن، آندرو، دوره شکل‌گیری تشیع دوازده‌امامی، ترجمه مؤسسه شیعه‌شناسی، قم، ۱۳۸۵ش.
6. Brunner, Rainer. Islamic ecumenism in the 20th century: the Azhar and Shiism between rapprochement and restraint. Leiden; Boston: Brill. (2004).
7. Cook, David; Contemporary Muslim Apocalyptic Literature, Syracuse: Syracuse Univ. Press. (2005).
8. Cook, David; Martyrdom in Islam, Cambridge: Cambridge University Press. (2007).
9. Cook, David. Messianism in the Shiite Crescent. In Current trends in Islamist ideology. Washington, D.C.: Hudson Institute, Center on Islam, Democracy, and the Future of the Muslim World. (2011).
10. Cook, David; Studies in Muslim Apocalyptic, Darwin Press, Princeton. (2003).
11. Cook, David; 'The Book of Tribulations: The Syrian Muslim Apocalyptic Tradition': An Annotated Translation by Nu'aym b. Hammad al-Marwazi, Edinburgh University Press; Ant Tra edition. (2017).
12. Cook, David; Understanding and Addressing Suicide Attacks: The Faith and Politics of Martyrdom Operations, Greenwood, Praeger Press. (2007).
13. Cook, David; Understanding Jihad, Berkeley: University of California Press. (2005).
14. Cook. Michael. Hagarism: The Making of the Islamic World. (1977).
15. Eliash, Joseph. The Ithnā'asharī-Shī'ī Juristic Theory of Political and Legal Authority, in Studia Islamica (Vol. 29, pp. 17-30). Paris: Brill. (1969).
16. Eliash, Joseph. Misconceptions regarding the Juridical Status of the Iranian 'Ulama, in International Journal of Middle East Studies (Vol. 10, pp. 9-25). London: Cambridge University Press. (1979).
17. Esposito, John L. Iran at the Crossroads. In Basingstoke: Palgrave Macmillan US. (2011).

18. Esposito, John L. *The Future of Islam*. In Oxford: Oxford University Press. (2013).
19. Ess, Joseph van. *Theologie und Gesellschaft im 2. Und 3. Jahrhundert Hidschra*. New York: Walter d Gruyter. (1991).
20. Ess, Joseph van. *Der Eine und das Andere: Beobachtungen an islamischen*. New York: Walter d Gruyter. (2011).
21. Filiu, Jean-Pierre. *Apocalypse in Islam*. (M. B. DeBevoise, tran). Berkeley: University of California Press. (2011).
22. Gleave, Robert. *Velayat-e Faqih*. In *Encyclopedia of Islam and the Muslim World* (Vol. 2, pp. 722-723). Farmington Hills: Gale. (2016).
23. Halm, Heinz. *Shi'a Islam: From religion to revolution*. Princeton, NJ: Markus Wiener Publishers. (1997).
24. Keddie, Nikki R. *Shi'ism and Revolution*. In *Religion, Rebellion, Revolution* (pp. 157-182). London: Palgrave Macmillan. (1985).
25. Kohlberg, Etan. "From Imāmiyya to Ithnā-'Ashariyya." *Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London*, vol. 39, no. 3, pp. 521–534 , (1976).
26. Kohlberg, Etan. "Some Shī'ī Views of the Antediluvian World." *Studia Islamica*, no. 52, pp. 41–66. JSTOR, www.jstor.org/stable/1595361, 1980.
27. Lambton, Ann K. S. *State and Government in Medieval Islam* New York: Oxford University Press. (1981).
28. Landau, Yehezkel. (n.d.). *Shi'ite Mahdism and Jewish Messianism: The Ambivalent Mingling of Piety and Politics*.
29. Leaman, oliver. *The Mahdi as a Source of Doctrinal Differentiation in Islam*. *The Bright Future*, 6(0), 60-74. (2011).
30. Mervin, Sabrina. *Les Autorités religieuses dans le chiisme duodécimain contemporain*. *assr Archives de sciences sociales des religions*, (125), 63-77. (2004).
31. Newman, Adnrew. *Twelver Shi'ism: Unity and Diversity in the Life of Islam* (The New Edinburgh Islamic Surveys). United Kingdom: Edinburgh University Press. (2013).
32. Scarcia, Gianroberto, : *I TRATTI 'NEO—BÀBI' DEL KHOMEINISMO*. In *Oriente Moderno* (Vol. 62, pp. 91-101) Italian: Istituto per l'Oriente C. A. Nallino. (1982).
33. Turner, Colin P. *ISLAM: The Basics*. New York: Routledge: Taylor and Francis. (2006)
34. Turner, Colin P. *Still Waiting for the Imam: The Unresolved Question of intizār in Twelver Shi'ism*, (15), 29-47. (1993).

مآخذشناسی و بررسی سندی دعای سلامتی

(با بررسی سیر تطوّر متن دعا در منابع)

علی ربانی^۱

چکیده

"دعای سلامتی" امام عصر علیه السلام دعایی مختصر و مفید است که ارتباط معنوی با امام مهدی علیه السلام را تقویت می‌کند. برخی از روشن‌فکرانها تلاش کرده‌اند با خدشه در سند، این دعا آن را غیر معتبر قلمداد کنند. با توجه به منابع معتبری که این دعا را نقل کرده‌اند، می‌توان در جهت اتقان بخشی دعا حرکت کرد. این نوشتار با بررسی مآخذ دعای سلامتی و کیفیت نقل آن‌ها به سیری که متن دعا در منابع دارد، پرداخته است. در ذیل هر منبع سند دعا بررسی و به خصوصیات آن منبع اشاره شده است. مستدل کردن چگونگی تعلیق سند دعا و بررسی همه منابع، مزیتی است که این نوشتار از آن برخوردار است و این تحقیق را از دیگر آثار مشابه، متمایز کرده است.

واژگان کلیدی: دعای سلامتی، سندشناسی، سیر تطوّر، تعلیق، صالحین.

^۱ پژوهشگر پژوهشکده مهدویت و موعودگرایی انتظار پویا، ایمیل: Rabbanyali@chmail.ir

مقدمه

راه‌های اعتماد به هر نوشته و از جمله دعا و اطمینان برای عمل به آن مختلف است. گاهی به یک نمونه دعا به واسطه سند متصل و صحیحی که دارد اعتماد می‌گردد و گاهی محتوای غنی‌یی که دعا از آن برخوردار است، موجب وثوق به صدور دعا از معصوم و ممتنع بودن صدورش از غیر معصوم می‌شود و گاهی آنچه موجب اطمینان به دعا می‌شود، اتقان منابعی است که آن دعا را نقل کرده‌اند. اعتماد به دعای سلامتی از راه سوم یعنی "اتقان منابع" امکان‌پذیر بوده و هدف اصلی در این نوشتار بر همین پی‌ریزی شده است.

با هدف گسترش معارفی که در قالب ادعیه ماثور به ما رسیده است، تلاش کرده‌ایم با اتقان بخشی به این معارف از طریق مآخذشناسی و بررسی سندی، از بهانه‌تراشی مخالفان و بی‌اعتنایی نسبت به معارف دعاها کاسته، در پی شناخت دعاهای ماثور و تمیز سره از ناسره گامی علمی برداریم.

به صورت طبیعی می‌بایست این نوشتار در دو بخش مآخذشناسی و بررسی سندی مقاله طراحی می‌شد؛ اما به جهت اختصار، بحث بررسی سندی در ذیل منابع اصلی که سند را ذکر کرده‌اند، آمده و با عنوان مستقل به سندشناسی پرداخته نشده است. تمرکز اصلی بحث سندشناسی کتاب "کافی" است و در دیگر منابع به صورت مختصر به سند اشاره شده و در ذیل هر منبع به خصوصیات آن منبع و کیفیت نقل و متن دعای سلامتی در آن منبع، توجه شده است.

برای پژوهش در این مورد دو کتاب^۱ و یک مقاله^۲ به چشم می‌خورد که دو کتاب بیش‌تر به بررسی محتوای دعا و در مقاله به بررسی سند دعا، پرداخته‌اند. وجه تمایز این نوشتار با پژوهش‌های یاد شده در این است که مقاله پیش‌رو ناظر به پژوهش‌های پیشین نوشته شده و علاوه بر ارائه دلیل در بررسی سندی و بیان سبب تعلیق سند و گزینش راویان، به منابع دعا به صورت کامل پرداخته است.

منابع دعا

اکثر منابع، دعا را در اعمال ماه مبارک رمضان و در شب بیست و سوم آن که احتمال شب قدر است، ذکر کرده‌اند و در همه آن‌ها تأکید شده که این دعا در هر حال و در هر زمانی از این شب خوانده شود. در سند دعا بر مداومت و تکرار دعا تأکید شده و نیز این که این دعا به شب قدر منحصر نبوده در بقیه زمان‌ها مداومت بر آن مطلوب عنوان شده است. این دعا در زمره دعاهای

۱. شرح دعای سلامتی، محسن قرائتی به کوشش حسن سلم‌آبادی / شرح دعای اللهم کن لولیک، محمدرضا فؤادیان.

۲. فصلنامه انتظار موعود، ش ۱۸، بررسی سندی دعای سلامت امام زمان، حمید احمدی جلفایی.

است که در بین جامعه منتظر انتشار داده شده تا پل ارتباط معنوی میان منتظران با امام شود. از آداب این دعا که قبل از دعا کردن انجام می‌شود، حمد و ثنای الاهی و صلوات بر پیامبر صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ و اهل بیت پاکش عَلَيْهِمُ السَّلَامُ بیان شده است.

این دعای مختصر در منابع مختلفی نقل شده که برخی از آن‌ها جزء "کتب اربعه" می‌باشند. واقع شدن یک دعا در اثر مذکور مزیتی است که اطمینان افرادی چون ثقه الاسلام کلینی رَحِمَهُ اللهُ و شیخ الطائفه شیخ طوسی رَحِمَهُ اللهُ را پشتوانه خود دارد. قبل از بحث در خصوص منابع دعا، اصل آنچه به عنوان این دعا رایج و مرسوم است عنوان می‌گردد:

منابع دعا به ترتیب اهمیت و قدمت عبارتند از:

۱. کافی

اولین و قدیمی‌ترین منبعی که به این دعا پرداخته، کتاب کافی شریف است که مرحوم کلینی (م ۳۲۹ ق) در کتاب الصوم و در باب دعا در دهه آخر ماه مبارک رمضان آن را نقل کرده است.^۱ در

اول سند، محمد بن عیسی است که به اسنادش از صالحین عَلَيْهِمُ السَّلَامُ دعا را نقل کرده است.^۲ در نگاه ابتدایی به این سند، مرحوم کلینی نمی‌تواند بدون واسطه از شخص محمد بن عیسی روایت نقل کند. به این سبب، در این‌گونه موارد، غالب صاحب‌نظران و محققان، امثال این اسانید را بر سند حدیث و یا احادیث قبلی معلق فرض کرده‌اند. اگر بخواهیم واسطه یا واسطه‌های بین مرحوم کلینی و محمد بن عیسی را کشف کنیم، چاره‌ای نیست جز تعلیق بر اسناد گذشته یا غالب اسناد روایات کتاب کافی.

در اسناد کتاب کافی شریف، مرحوم کلینی نزدیک به سیصد مورد (۲۹۲ روایت) با یک واسطه که علی بن ابراهیم باشد، از محمد بن عیسی نقل روایت داشته است که در میان این تعداد، ۱۷۸ مورد قبل از سند این دعا واقع شده است. اگر سند دعا را بر غالب طریق مرحوم کلینی از محمد بن عیسی حمل کنیم، علی بن ابراهیم واسطه می‌شود؛ اما اشکال این تعلیق آن است که متعارف نبوده و فاصله بین سند این دعا با سند تعلیق شده بر آن ۴۳ صفحه می‌شود و در واقع این روش را تعلیق نمی‌گویند.

در اسناد قبل از این دعا، یعنی دومین دعا از همین باب، محمد بن عیسی وجود دارد که صحیح‌تر آن است که سند دعا بر آن معلق شود و در واقع سند دعای سلامتی بدین ترتیب می‌-

^۱ کلینی، کافی، ج ۴، ص ۱۶۲.

^۲ مُحَمَّدُ بْنُ عِيسَى بِإِسْنَادِهِ عَنِ الصَّالِحِينَ عَلَيْهِمُ السَّلَامُ.

شود: «أحمد بن محمد بن محمد بن محمد بن الحسن [تعلیق] عن محمد بن عیسیٰ یاسناده عن الصالحین عليهم السلام»^۱

در سند دعای دوم^۲ که دعای سلامتی بر آن تعلیق شده، علی بن الحسین آمده؛ اما با توجه به دیدگاه آیت الله خوئی، منظور علی بن الحسن است. ایشان با توجه به راوی قبل که احمد بن محمد باشد، آن را بین احمد بن محمد بن سعید بن عقده و احمد بن محمد العاصمی مردّد می‌داند و لذا دیدگاه ایشان، آن است که با توجه به هر دو احتمال، هیچ کدام یک مورد هم از علی بن الحسین روایت نقل نکرده است. ایشان پس از ارائه قریب به ده شاهد از روایات کافی نتیجه می‌گیرد که در این جا تحریف صورت گرفته و منظور از علی بن الحسین همان علی بن الحسن است.^۳ در کتاب تهذیب الاحکام شیخ طوسی که دومین منبع به شمار می‌آید، در سندی که دعای سلامتی بر آن تعلیق شده، این راوی با نام علی بن الحسن آمده است.^۴

شرح حال راویان

تشخیص و شناسایی اشخاصی که در سلسله سند واقع شده‌اند، کار بسیار دقیقی است که قبل از بیان شخصیت راویان و جرح یا تعدیل آن‌ها باید انجام شود. بهترین روش برای شناسایی "راوی" دقت در این است که از چه کسانی روایت نقل کرده و چه کسانی از او روایت نقل کرده‌اند؛ به تعبیر دیگر، چه کسی استاد او بوده و چه کسی در محضر او شاگردی کرده است.

احمد بن محمد

طبق دیدگاه آیت الله خوئی که بیان شد، دو احتمال در مورد این راوی وجود دارد: یک احتمال آن که منظور از این راوی ابو العباس احمد بن محمد بن سعید، مشهور به "ابن عقده" باشد و احتمال دیگر آن که مراد احمد بن محمد العاصمی باشد. ابن عقده مذهب زیدی جارودی داشته و تا پایان عمر بر این مذهب بوده است. او بیش تر عمر خود را در کوفه گذرانده است. هر چند ابن عقده با مرحوم کلینی معاصر بوده؛ ایشان کم تر از ابن عقده روایت نقل کرده است، یعنی به صورت صریح بیش تر از سه روایت از ابن عقده در کافی دیده نمی‌شود. چه بسا دلیل کمی روایت از ابن عقده حجاب معاصریت، یا مذهب وی و یا تفاوت محل زندگی باشد. در هر صورت با

^۱ ارزیابی سندی نرم افزار درایه النور از کتاب کافی شریف.

^۲ أَحْمَدُ بْنُ مُحَمَّدٍ عَنْ عَلِيِّ بْنِ الْحُسَيْنِ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ عِيسَى عَنْ أَيُّوبَ بْنِ يَقْطِينٍ أَوْ غَيْرِهِ عَنْهُمْ عليهم السلام.

^۳ خوئی، معجم رجال الحدیث، ج ۲، ص ۲۲۱.

^۴ طوسی، تهذیب الاحکام، ج ۳، ص ۱۰۱.

توجه به کمی روایت و طریق خاصی که در روایت کلینی از ابن عقده وجود دارد، می‌شود اطمینان پیدا کرد که منظور از احمد بن محمد در سند دعای سلامتی همان احمد بن محمد العاصمی باشد.

اشخاص دیگری با نام احمد بن محمد در کتاب‌های رجال به آن‌ها پرداخته شده؛ اما با توجه به طبقه آن راویان، احتمال قرار داشتن آن‌ها در زمره مشایخ بلاواسطه کلینی مردود است. به طور مثال احمد بن محمد البرقی و یا احمد بن محمد بن عیسی الاشعری القمی که معمولاً با یک یا چند واسطه از آن‌ها در کافی روایت نقل شده است، نمی‌توانند منظور از این راوی باشند.

در مورد شخصیت احمد بن محمد العاصمی که نام کامل وی، احمد بن محمد بن أحمد بن طلحه العاصمی است، باید گفت که وی از مشایخ کلینی بوده و از علی بن الحسن روایت نقل کرده که منظور، علی بن الحسن بن فضال است و از او با تعابیر مختلف «التیمی» یا «السلمی» و یا «المیثمی» از او در اسناد روایات نام برده شده است.^۱ مرحوم نجاشی در توثیق وی می‌گوید:

او برادر اَبی الحسن علی بن عاصم المحدث است که به او العاصمی گفته می‌شود. در حدیث ثقة بوده و سالم و خیر بوده است. اصلش کوفی است و ساکن بغداد بوده و از شیوخ کوفیین روایت نقل نموده است.^۲

آیت‌الله خوئی همین توثیق نجاشی را در ترجمه عنوان "أحمد بن محمد بن أحمد بن طلحه" آورده و توثیق شیخ طوسی را در ترجمه‌ای با عنوان "أحمد بن محمد بن عاصم" ذکر کرده و برای این توثیقات معارضی بیان نکرده و معتقد است که این دو عنوان متحد و با عنوان احمد بن محمد العاصمی یکی است.^۳

علی بن الحسن

از راوی قبل و بعد مشخص می‌شود که منظور از ایشان، علی بن الحسن بن علی بن فضال است. صاحبان آثار رجالی شیعه از وی به فقیهی بزرگ و حدیث‌شناسی ماهر و صاحب تصانیف فراوان، یاد کرده‌اند و با وجود این که در ابتدا فتحی‌مذهب بوده، به وثاقت وی اذعان کرده‌اند. آیت‌الله خوئی بعد از نقل کلام مرحوم نجاشی و شیخ طوسی و مرحوم کشی در نهایت این گونه

^۱ خوئی، معجم رجال الحدیث، ج ۲، ص ۳۳۴.

^۲ نجاشی، رجال نجاشی، ص ۹۴: «هو ابن أخی اَبی الحسن علی بن عاصم المحدث یقال له العاصمی کان ثقة فی الحدیث سالماً خیراً أصله کوفی و سکن بغداد روی عن الشیوخ الکوفیین.»

^۳ خوئی، معجم رجال الحدیث، ج ۲، ص ۲۸۵.

نتیجه گیری می‌کند: «فصل الخطاب کلام این است که در وثاقت علی بن الحسن بن فضال هیچ شکی نیست.»^۱

آنچه مسلم است این راوی زمان امام هادی و امام حسن عسکری علیهما السلام را درک کرده و ظاهراً در بخش عمده‌ای از غیبت صغرا حضور داشته است.^۲ پدرش، یعنی الحسن بن علی بن فضال، هشت ماه قبل از سال ۲۲۱ و نیز سال ۲۲۴ وفات کرده است.^۳ بر این اساس پدرش زمان امام جواد و امام رضا علیهما السلام را به صورت قطعی درک کرده است.

محمد بن عیسی

این عنوان در اسناد ۱۰۹۲ روایت واقع شده است.^۴ از بین چند محمد بن عیسی باید به این تشخیص رسید که کدام محمد بن عیسی منظور است. در نرم افزار درایه النور این راوی را محمد بن عیسی بن عبید دانسته و او را امامی ثقه ارزیابی کرده است؛ اما طبق تتبع آیت‌الله خوئی در ترجمه محمد بن عیسی بن عبید، آن‌جا که مروی عنه را ذکر می‌کند، گزارشی از نقل روایت علی بن الحسن (راوی قبل) از این راوی وجود ندارد.^۵ ممکن است این تتبع بر اساس قید ابن عبید باشد و در سند تعلیق شده این قید وجود ندارد تا در تتبع ایشان گنجانده شود.

برای تشخیص این راوی سراغ استادان وی و کسانی می‌رویم که از آن‌ها روایت نقل کرده است. در سندی که دعای سلامتی بر آن تعلیق شده محمد بن عیسی، آن را از ایوب بن یقظین نقل کرده و ایوب نیز فرد شناخته شده‌ای نیست تا از طریق او محمد بن عیسی را بشناسیم؛ چون از او فقط در همین سند نام برده شده است. در خود سند دعای سلامتی هم راویان بعدی مشخص نیست/نیستند و با تعبیر "باسناد" آمده است. پس، از طریق کسانی که محمد بن عیسی از آن‌ها روایت نقل کرده است، نمی‌توان تشخیص داد که منظور از ایشان چه کسی است.

قرائن و شواهدی وجود دارد که می‌توان فهمید منظور از این راوی، محمد بن عیسی بن عبید است. یکی از این قرائن، سال‌های زندگی راوی قبلی، یعنی علی بن الحسن بن فضال به جهت تشخیص طبقه راوی است. محمد بن عیسی باید با پدر علی بن الحسن بن فضال در یک طبقه

۱. همان، ج ۱۱، ص ۳۳۴: «و الذی یسهل الخطب أن علی بن الحسن بن فضال لا ینبغی الشک فی وثاقتہ لما عرفت.»

۲. همان.

۳. همان، ج ۵، ص ۴۶.

۴. همان، ج ۱۷، ص ۸۶.

۵. همان، ص ۱۱۱.